

**ԻԹԹԻՀԱԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ԿՈՍՏԱՆՊՆՈՒՊՈԼՍԻ
«ՀԱՅ ԱՇԽԱՐԻ» ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԻ (1919 Թ.) ԷՋԵՐՈՒՄ**

Էլինա Զ. Միրզոյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում քննության առարկան Կոստանդնուպոլսում 1919 թ. լույս տեսած «Հայ աշխարհ» պարբերաթերթի էջերում իթթիհաթականների վերաբերյալ հրապարակումներն են: Հարկ է նշել, որ սույն պարբերականը գրեթե ուսումնասիրված չէ ինչպես հայ, այնպես էլ օտարալեզու գիտական շրջանակներում: Հոդվածն անդրադառնում է պարբերաթերթում առկա գնահատականներին ու վերլուծություններին, որոնք լուսաբանում են իթթիհաթական կուսակցության ու նրա գաղափարախոսության բնորոշ կողմերը:

Թեման ներկայացվում է մի քանի ուղղություններով՝ իթթիհաթականները և հայերը, ինչպես նաև նրանց հարաբերակցությունները, իթթիհաթականների ազգայնականությունը:

Բանալի բառեր՝ պոլսահայ մամուլ, պարբերականներ, իթթիհաթականները և հայերը, իթթիհաթականություն, Վահան Զեյթունցյան, Վահան Շահրիման:

Հոդվածը ներկայացվել է 18.09.2020:

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2021:

The article was submitted on 18.09.2020 and accepted for publication on 29.03.2021.

Статья поступила 18.09.2020 и была принята к публикации 29.03.2021.

Ինչպես հղել՝ Էլինա Զ. Միրզոյան, «Իթթիհաթականները Կոստանդնուպոլսի «Հայ աշխարհ» պարբերաթերթի (1919 թ.) էջերում», *Յեղասպանագիտական հանդես* 9, no. 1 (2021), 37-57:

How to cite: Elina Z. Mirzoyan, “Ittihadists on the Pages of the “Hay Ashkharh” [The Armenian World] Periodical in Constantinople (1919),” *Tseghaspanagitakan handes* 9, no. 1 (2021): 37-57.

Как сослаться: Элина З. Мирзоян, “Иттихадисты на страницах периодического издания «Ай Ашхар» [Армянский Мир] в Константинополе (1919),” *Тсехаспанагитакан андес* 9, no. 1 (2021): 37-57.

**Կոստանդնուպոլսի հայոց պարբերականների ուղեգիծը և
«Հայ աշխարհ»-ը. համառոտ տեսություն**

Կոստանդնուպոլիսը 15-19-րդ դարերում և այնուհետև՝ ընդհուպ Հայոց ցեղասպանությունը, արևմտահայ մշակույթի ամենախոշոր կենտրոնն էր, որովհետև իր համազգային ընդգրկումներով ու ներգործությամբ խթանել է ոչ միայն Օսմանյան կայսրության հայկական, այլև բուն Հայաստանի քաղաքների ու գավառների կրոնական, լուսավորական ու մշակութային կյանքը¹:

1 Ալբերտ Խառատյան, *Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր)* (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2007), 7, 49-50:

Տարատեսակ զարգացումներն աշխարհասփյուռ հայության համար առաջնային էին դարձրել մայրենի լեզվով սեփական մամուլ ստեղծելու պահանջը, ինչն էլ սկիզբ է դրվել հայոց առաջին պարբերական «Ազդարար»-ի հրատարակմամբ, որով, ինչպես պատմաբան Լեոն է ընդգծում, հայ ազգը մտնում է քաղաքակիրթ ազգերի ընտանիքի մեջ²: «Ազդարար»-ին հաջորդել են Վենետիկի Մխիթարյան հայրերի հրատարակած հանդեսներն ու տարեգրքերը, իսկ դրանից անմիջապես հետո հայ պարբերական մամուլը «իրեն կայք կը գտնէ Պոլիսը»³: Պոլսահայ մամուլի փաստացի պատմությունն սկիզբ է առնում 1832 թվականին. 1831 թ. լույս է տեսնում Օսմանյան պետության առաջին թերթը՝ Բարձր Դռան պաշտոնաթերթ «Թաքվիմը Վեքայի»-ն, իսկ 1832 թ. սկզբներին պետական արտոնություն է տրվում թերթի հայերեն և հունարեն նույնաբովանդակ հրատարակության համար, որով իբրև ազգային փոքրամասնություններին սեփական լեզվով պարբերաթերթ ունենալու հնարավորություն էր տրվում: «Թաքվիմը Վեքայի»-ի հայերեն տարբերակը լույս է տեսնում «Լրո գիր» անվանմամբ («Թաքվիմը Վեքայի»-ի հայերեն թարգմանությունն է), որի խմբագիր է նշանակվում Գևորգ Գրիգորյանը⁴: Թեև թերթը համարվում է Կ.Պոլսի հայ լրագրության անդրանիկ և ազգային առաջին շաբաթաթերթը, սակայն, իրականում, այն բովանդակությամբ և նշանակությամբ հեռու էր ազգային լինելուց, քանի որ միակ առաքելությունը թուրքական պաշտոնական տեսակետի տարածումն էր հայոց մեջ:

1840-ական թթ. արևմտահայ հասարակական կյանքում ծավալվում է լուսավորականությունը, և պոլսահայ մտավորականության մեջ հասունանում է ազգային բովանդակությամբ և ազգային շահերը սպասարկող պարբերական ունենալու պահանջը՝ սկիզբ դնելով «լրագրական շարժմանը»⁵: Ժողովրդի զարգացման նպատակով հիմնադրվում են բարեգործական ընկերություններ, մեծահարուստների հովանավորությանն արժանացած հայ ընդունակ երիտասարդներ մեկնում են Փարիզ: Նոր զարգացող արևմտահայ երիտասարդության կրթության գործում պակաս դեր չի խաղացել Վենետիկը: Դեպի Եվրոպա ծայր առած այս հոսանքը հետագա տարիներին նոր թափ է ստանում, թեպետ այն չէր կարող վրիպել օսմանյան կառավարության ուշադրությունից և բազմաթիվ արտոնների ու պարբերականների փակման առիթ պիտի դառնար:

Այսպիսով, Եվրոպայում ուսում ստացած հայ երիտասարդները, գիտելիքներով զինված, վերադառնում են Կ.Պոլիս ու Չմյուռնիա՝ լծվելով ազգը կրթելու աշխատանքին: Այլ բովանդակություն են ստանում մամուլն ու գրականությունը, նոր ձև ու որակ են ձեռք բերում հրապարակախոսությունն ու գրականությունը՝ դառնալով հասարակական ազդեցիկ նշանակություն ունեցող երևույթներ:

Մինչև արևմտահայոց ազգային սահմանադրության ընդունումը⁶ թուրքահայ

2 Լէօ, *Հայկական Տպագրութիւն*, Ա. Մաս (Թիֆլիս, Վրաց. հրատ. ընկ., 1901), 600:

3 Վաղարշակ դպ. Սերոբեան, «Պոլսահայ մամուլը», *Մարմարա* (Կ.Պոլիս), 15 հոկտեմբեր 1994:

4 *Հայոց պարբերական մամուլը. Լիակատար ցուցակ հայ լրագրության*, կազմող՝ Գարեգին Լևոնյան (Յերևան, հրատարակություն Մելքոնյան ֆոնդի, 1934), 4:

5 «Հայ մամուլի մասին», *Ժամանակ* (Կ.Պոլիս), 15 հոկտեմբերի 1994:

6 Արևմտահայոց ազգային սահմանադրության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ատոմ, *Ազգային*

պարբերականների թիվը զգալիորեն ավելանում է Կ.Պոլսում, Ջնյունիայում, ինչպես նաև մի քանի հայաբնակ գավառային կենտրոններում:

Սակայն նկատենք, որ հրատարակվող պարբերականներն այդքան էլ հարուստ չէին բովանդակությամբ և ունեին մեկը մյուսին կրկնօրինակելու միտումներ: Պատճառը ոչ միայն «պատրաստված, մարզված խմբագրի» պակասն էր, այլև արևմտահայության հասարակական-քաղաքական անկայուն վիճակը, թրքական բռնատիրական համակարգը՝ «ատոնցմէ կարևորագոյնը՝ թրքական գրաքննութիւնը»⁷: Այնուամենայնիվ, կային այնպիսի պարբերականներ, որոնք առաջադրում էին նոր գաղափարներ և ծրագրեր, ինչպես «Ազատամարտ»-ը (1909-1915 թթ.), որը համարվում էր նոր սերնդի «խոսակող», «Բիզանդիոն»-ը, որը Խրիմյան Հայրիկը նկատել է որպես Կ.Պոլսի ամենալուրջ և ամենապատվավոր թերթ⁸ և այլն:

1857 թ. Օսմանյան կայսրությունում դրվում է տպագրության, գրքի և մամուլի իրավական վերահսկողության սկիզբը՝ ծայրահեղ խստություն դրսևորելով իր գոյության առաջին իսկ օրերից⁹: Թերթերն ու ամսագրերն իրավական կանոնակարգման առանձին բնագավառ դարձան մամուլի վերաբերյալ օրենքի հրապարակումից անմիջապես հետո (1864 թ.)¹⁰, որով որոշակի շրջանակի մեջ էր դրվում հրատարակիչների և խմբագիրների գործունեությունը. հատուկ կարգ էր սահմանվում տպագրվող նյութերի և թերթերի ուղեգծերի վերաբերյալ, արգելակվում էր առանց այդ էլ խիստ հսկողության տակ գտնվող խոսքի ազատությունը: Եթե մինչ այդ թերթերի հրատարակիչները առաջնորդվում էին սուլթանի *ֆերմանով* (հոշակագիր) և նրանից նույնիսկ դրամական օգնություն էին ստանում, ապա այժմ նրանք անմիջապես ենթարկվում էին նորաստեղծ մամուլի վարչությանը, որը ոչ թե առաջվա պես բավարարվում էր իրենց համար ոչ հաճելի ուղղություն բռնած պարբերականին տուգանելով կամ դատի տալով, այլ պարզապես արգելում էր հետագա հրատարակումը:

Առավել դժվար էր հպատակ ժողովուրդների վիճակը: «Նոր կյանք»-ը պատկերավոր նկարագրում է իրավիճակը. «Ե... Պոլսոյ գահը բարձրացաւ այն հիւանդ գիշակերը [Արդուլ Համիդ]... Չարչարանքի դրութիւնը սկսաւ... Իր հրամանովը հայերէն թատերական ներկայացումները դադրեցաւ, Հայոց պատմութեան ուսուցումը խափի

սահմանադրութիւնը. գիծեր մեր մշակոյթի պատմութենէն (Կ.Պոլիս, Արծի ժողովրդական գրավաճառանոցի, 1914); Արշակ Ալպոյաճեան, *Ազգային սահմանադրութիւնը, իր ծագումը և կիրառութիւնը. «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց»* (Կ.Պոլիս, 1910); Լեոն Զորմիսեան, *Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան: Ա. հատոր: 1850-1878* (Պէլյուք, Imprimerie G. Doniguan & Fils, 1972); *Ազգային սահմանադրութիւն հայոց* (Լիբանան, Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1968); Ալբերտ Խառատյան, «Արևմտահայերի ազգային «Սահմանադրությունը» (1860-1863)», *Պատմաքանասիրական հանդես* 2-3 (1992), 51-66; Ալբերտ Խառատյան, «Դ-արձյալ արևմտահայերի ազգային սահմանադրության մասին», *Պատմաքանասիրական հանդես* 2 (2008), 81-93:

7 Յակոբ Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան*, հ. 5 (Երուսաղէմ, Սրբոց Յակոբեանց, 1952), 383:

8 Բիզանդ Քէչեան, «Երկու խափանումներ», *Բիզանդիոն* (Կ.Պոլիս), թի 3, 13-26 մարտ 1909, 789:

9 Анатолий Желтяков, Юрий Петросян, *Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908)* (Մ.: Наука, 1972), 65:

10 Ալբերտ Խառատյան, *Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908)* (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1989), 5:

արգիլուեցաւ, հաւատաքննական գրաքննութիւն մը մամուլն ու գրականութիւնը շղթայ: Գրաքննութիւնը բառեր, նիւթեր, սեռեր կ'արգիլէր. վերջ ի վերջոյ ոտանատր գրելը արգիլեց...»¹¹:

1888 թ. տպագրական տեսչության հրամանով հաստատված նախնական գրաքննությամբ աճում են խստությունները հատկապես հայկական և հունական թերթերի նկատմամբ, որոնք մինչև հրատարակվելն անցնում էին գրաքննչական բազմաստիճան մի համակարգով: Պարբերականի բովանդակությունը Բարձր Դռան ներքին գործերի պաշտոնատան երեք հայ տեսուչներ համառոտագրում էին թուրքերեն և ներկայացնում թուրք վերաքննիչին: Կասկածելի մեկ բառի կամ նախադասության դեպքում նյութը պետք է թարգմանվեր ամբողջությամբ: Այս թարգմանված օրինակներից ուղարկվում էին Բարձր Դուռ, ոստիկանապետին, հանրային կրթության գրասենյակ և այլուր: Ըստ որում, դրանցից յուրաքանչյուրն իր մեղողով էր քննում նյութը և, ինչպես նշում է Յու. Ավետիսյանը, չէր բացառվում, որ մյուսների ընդունած նյութը մերժվեր, ասենք, «Յըլդըզի»¹² անմիտ քնահաճությամբ¹³: Հայերին արգելվում էր գրել և արտասանել «Հայաստան», «հայրենիք» բառերը¹⁴, հայկական աշխարհագրական անունները դուրս էին մղվում գործածությունից և փոխարինվում թրքական տեղանուններով, մերժվում էին թագավորների սպանության, սուլթանի վատառողջության, երաշտի կամ անբերրիության մասին «վտանգավոր», խորհելու առիթ տվող լուրերը¹⁵: Արգելվում էր մեկ համարում չտեղավորվող հոդվածների տպագրությունը, բազմակետերի օգտագործումը, քանի որ դրան հաջորդող «Շարունակությունը կլինի», «Շարունակությունը վաղը» արտահայտություններն իբր վատ կերպով լարում էին ընթերցողի միտքը, անհաճո ենթադրությունների տեղիք տալիս,

11 *Նոր կեանք* (Լոնդոն), 1898, թիվ 11, 216:

12 Օսմանյան սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի նստավայրը:

13 Յուրի Ավետիսյան, «*Անահիտ*» *հանդեսը* (Երևան, Երևանի պետական համալսարան, 1999), 42:

14 Նույն տեղում, նաև՝ Վիկտորյա Դուկայան, *Պոլսահայ մամուլի և հրատարակչությունների սկզբնավորումը (1832-1853)* (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1975), 32-34:

15 Նշված ժամանակաշրջանում մեկ «կասկածելի» բառի համար թերթերը ոչ միայն փակվում էին, այլև հարցաքննության էին ենթարկվում վարիչները և խմբագիրները՝ «Ելուղի միահեծան բռնակալութեան դէմ թաքուն նպատակ» հետապնդելու պատճառաբանությամբ: Սակայն շատերին չէր հաջողվում «օձիքը ազատել»: Ընդ որում՝ «ստոր գրպարտությանց հետեւանքով, որ ընթացիկ նորոթ էին հին ուժիմին», քանտարկվել են հայ խմբագիրներ և արտոնատերեր: Ասվածի վառ օրինակ է «Մանգումե» թերթի հետ կապված «Ակոս»-ում բերված հիշատակությունը. «Օր մը Ֆրանսերէն թերթէ թարգմանուած հատուած մը, որ գուշակութիւններ կը պարունակէր աշխարհի վախճանին վրայ, վերջ կու տայ այս ձեռնարկին... այդ հատուածին մէջ կար տող մը մանաւանդ, որ կ'ըսէր թէ աստղերը (Ելուղի) պիտի թօթափին: Այս բառերը բաւական կ'ըլլան ոչ միայն թերթը փակելու, այլև հարցաքննութեան ենթարկելու թերթին վարիչն ու խմբագիրները, որոնց կը վերագրուէր թաքուն նպատակ մը՝ Ելուղի միահեծան բռնակալութեան դէմ: Անոնք դժուարաւ յաջողեցան իրենց օձիքը ազատել...»: Միապէ Գօյունեան, «Փոխն ի փոխ», *Ակոս* (Կ.Պոլիս), թիւ 462, 4 փետրուար 2005: Թերթը քանիցս դադարեցվել է գրաքննության համար, իսկ արտոնատերն ու խմբագրապետը բանտարկվել են կեղծ գրպարտությունների պատճառով: Սակայն «Բյուզանդիոն»-ը նկատել է տալիս, որ բռնակալության տարիներին անճարակները, անարժանները, անարժեքները միայն ջանում էին փակել տալ մրցակից թերթերը՝ իրենցը հաջողեցնելու համար: Դիտակ, «Կառավարութիւնն եւ Հայերը», *Բիզանդիոն*, մարտ 13-26, 1909, նաև Ս. Յ. Ալիքսանեան, «Ի՛նչ կ'ըսէ բրօֆեսոր մը», *Բիզանդիոն*, մարտ 13-26, 1909:

խոչընդոտում նրա հոգու հանգստությանը: Նման խստություններ բանեցվում էին նաև գեղարվեստական գրականության, թատերական ներկայացումների¹⁶, անգամ գրքերի նկատմամբ¹⁷:

Ստեղծված պայմաններում պոլսահայ մամուլը գրեթե ընդունակ չէր իր վրա կրելու արևմտահայ մտավոր ու հասարակական կյանքի կազմակերպման ամբողջ ծանրությունը, նորոգելու գրական շարժման ընթացքը. մտքերի վրա իշխում էր 1894-1896 թթ. ջարդերը և շարունակվող ծանր ու սարսափելի թմբիրը: Հասարակական ու ազգային ամենատարրական իրավունքներից զրկված բազմահազար անտուն ու անօթևան հայեր լքում էին Կ.Պոլիսը: Արևմտահայ մտավորականները տագնապով էին նայում գալիքին՝ սրությամբ փնտրելով փրկության ուղին, և կամ «մէկիկ-մէկիկ Պոլսէն արտասահման էին հեռացեր թրքահայ լաւագոյն մտաւորականները: Ասպարէզը մնացեր էր հացկատակներուն և անոնց, որ լրագրութիւնը ապրուստի միջոց մը ըրած էին»¹⁸: Այնուամենայնիվ, պետք չէ եզրակացնել, որ հրատարակչական գործը բացարձակապես դադարել է: 1860-ականներից մինչև Օսմանյան սահմանադրության ընդունման առաջին տարին՝ 1908 թ. և երբեմն էլ ավելի ուշ, հաջորդաբար լույս են տեսել մի շարք օրաթերթեր՝ «Մանգումէի Էֆքյար» (1866-1917 թթ.), «Մասիս» (1852-1908 թթ.), «Փունջ» (1860-1907 թթ.), «Օրագիր» (1868 թ., հազիվ երկու ամսվա կյանք է ունեցել), «Ծաղիկ» (1899-1903 թթ.), «Պայքար» (1908 թ.) և այլն:

1908 թ. Օսմանյան սահմանադրության առաջ բերած մակերեսային դրական տեղաշարժերից էր այն, որ համեմատաբար մեղմացան մամուլի նկատմամբ կիրառվող սահմանափակումները, փոքր հնարավորություն ստեղծվեց որոշ թեմաների մասին գրելու, խոսելու, քննարկելու: Թեև լույս տեսնող հանդեսները որևէ սկզբունքային նորություն չէին ավելացնում հայկական մտքի զարգացմանը, այդուհանդերձ, դրանք շատ հարցերում ձգտում էին վերականգնել տպագրական գործի ընթացքը, ակտիվացնել հրատարակչական գործը:

Այսպիսով՝ թեպետ Օսմանյան կայսրությունում մամուլի նկատմամբ կիրառվում էին տարատեսակ սահմանափակումներ, այնուամենայնիվ, Կ.Պոլսում հայ մամուլը շարունակում է որոշակի զարթոնք ապրել ընդհուպ մինչև Հայոց ցեղասպանությունը:

Հայոց ցեղասպանությունը թեև անասելի ծանր հարված հասցրեց պոլսահայ մշակույթին, սակայն «Թուրքիայի Հանրապետության առաջին տարիներին արդեն Կ.Պոլսի հայ համայնքում սկսել են որոշ քայլեր կատարվել մշակույթի վերագարթոնքի ուղղությամբ»¹⁹: Նման մթնոլորտում հայության համար մամուլն էր մնում հասարակական կյանքի կազմակերպման այն ասպարեզը, ուր կենտրոնանում էին ազգի իմացական ուժերը, հայ մտավոր-հասարակական կյանքի տագնապներն ու հույզերը: Մամուլին վերապահվում էր բացառիկ դեր՝ գորավիզ լինել ազգի գոյապայքարին:

16 Иван Голобородько, *Старая и новая Турция* (Москва: “Польза” В. Антик и К., 1908), 117-119.

17 Նույն տեղում:

18 *Հայրենիք* (Բոստոն), 1924, թիվ 6:

19 Արսեն Ավագյան, Ռուբեն Մեղրոնյան, *Ստամբուլի հայ համայնքի արդի վիճակը* (Երևան, Լուսակն, 2009), 108:

«Հայ աշխարհ» շաբաթաթերթի հրատարակության պատճառները

«Հայ աշխարհ» շաբաթաթերթը սակավ ուսումնասիրված թերթերից է: Այն թեև հայտնի չէ լայն շրջանակների, սակայն արժանի է ուշադրության. թերթն ոչ թե հետևում էր այդ շրջանում Կ.Պոլսում տպագրվող հայկական թերթերին բնորոշ ուղեգծին, այն է՝ արտատպումներ կամ խուսափողական նյութեր հրատարակելը, այլ հանդես էր գալիս ինքնուրույն, վերլուծական, քննողական, քննադատական հրապարակումներով: Նշենք, որ ենթադրաբար լույս է տեսել թերթի ընդամենը մի քանի համար (մեզ հասանելի է եղել 8-ը, այլ կոնկրետ տեղեկություն համարների թվի մասին մեզ չի հաջողվել գտնել): Ընդհանրապես Կ.Պոլսում թերթի տպագրական ընթացքի երկարատևությամբ ու կարճատևությամբ չենք կարող գնահատել նրա կարևորությունն ու նշանակությունը, քանի որ հնարավոր է մեկ համար լույս տեսած լինի, սակայն այնպիսի նյութի հրապարակմամբ, որը թերթի տպագրական խափանման պատճառով դարձած լինի, երբեմն էլ, այո՛, մեկ թերթի մեկ հոդվածն իր նշանակությամբ կարող է դառնալ գիտահետազոտական ուսումնասիրության նյութ:

Կ.Պոլսի «Հայ աշխարհ» գրական, գիտական և հասարակական շաբաթաթերթը մի քանի ուսումնասիրողներ²⁰ նույնացնում են իբր 1909 թ. Կ.Պոլսում լույս տեսած «Հայ աշխարհ» համանուն պարբերականի հետ, որը տպագրվել է «Քեշիշյան»-ի տպարանում²¹ և լույս է տեսել 1909-1914 և 1919 թվականին: Պետք է նշենք, որ Գարեգին Լևոնյանն իր համապարփակ աշխատության մեջ «Հայ աշխարհ»-ը ներկայացնում է որպես երկու առանձին նույնանուն պարբերական, նշում, որ մեր հետազոտության շաբաթաթերթը տպագրվել է 1919 թ. Կ.Պոլսում: Վեց էջից բաղկացած այս պարբերաթերթի արտոնատերը և պատասխանատու տնօրենն էր Վահան Զեյթունցյանը²²: Մենք հակված ենք ընդունել Գարեգին Լևոնյանի տեսակետը: Այն որ թերթը 1909-1914 թթ. շարունակություն չի ունեցել չի ապացուցում է նաև այն փաստը, որ իր առաջին համարում շաբաթաթերթը ներկայացնում է հրատարակման պատճառները, ինչպես նաև անդրադառնում թերթում արձարծվելիք ուղղություններին, իսկ որևէ նշում շարունակականության վերաբերյալ չկա:

«Հայ աշխարհ»-ն իր հրատարակման պատճառներն ու նպատակները հիմնա-

20 Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967), կազմող՝ Ա. Կիրակոսյան (Երևան, Ա. հ., 1970), 325: Տե՛ս նաև Հայ պարբերական մամուլը: Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980), կազմող՝ Մանվել Բաբլոյան (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1986), 78: Վահան Զեյթունցյանը խմբագրի ծանրակշիռ փորձ ունեցող մտավորական էր, ինչպես նաև Հսչակյան կուսակցության անդամ, որն այս մասին գրում է. «Այն ինչ որ եմ, կը պարտիմ իմ կուսակցության-Հսչակեանության, որ հայության ծառայել է եղում չէ կատարած: Հսչակեանություն ուղին եղած է պատմականորեն շիտակ, արտասահմանի հայությանը կը շղթայէ մեր նոր ազատ հայրենիքին, որու որդեգրած ուղին վաղը քաղաքականապես եւ տնտեսապես անազատ ժողովուրդներու ուղին ըլլալուն հաւատքն ունիմ: Որ որ ըլլամ պիտի ծառայեմ հայության եւ տառապող մարդկության»: Տա խմբագրել է Հարավային Ամերիկայի հնչակյանների պաշտոնաթերթ «Շարժում»-ը, ապա «Նոր Երկիր», «Նոր Աշխարհ» թերթերը: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Սիրվարդ, Ընկեր Վահան Զեյթունցեան, Երիտասարդ Հայաստան (Նիւ Եորք), 56-րդ Տարի, Թիւ 69, 15 Յունուար, 1960:

21 Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967), 325:

22 Հայոց պարբերական մամուլը, 59, 100:

վորում է այդ ժամանակահատվածում Եվրոպայի և Ասիայի աշխարհագրական քարտեզների փոփոխությամբ: Շաբաթաթերթը հաղորդում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում՝ այդ գերմարդկային պայքարում, ճակատվել են երկու հսկա բանակներ: Մեկը ներկայացնում էր անգլիական ազատ բուրժուազիայի ռամկավարությունը՝ իր քաղաքական ազատ կարգերով, իր հակազինվորական հակումներով, «միս կողմը կանգնած էր գերմանական ազնուապետությունը՝ իր հակազերմանական ոգիով, զինուորական իր խիստ կարգ ու սարքերով ետին ունենալով պուկարական էմբերիալիզմը և թրքական համախլամությունը»: Այս պարբերաթերթը հետևյալ հարցադրումն է շեշտադրում՝ ունենալով նաև այդ հարցի պատասխանը. «Ո՞վ խլեց յաղթութեան դափնին»:

–Ոչ մեկը:

Յաղթանակեց պատմությունը, կեանքի պահանջը, թերեւս՝ “Նախախնամությունը”, ինչպէս պիտի ըսէր Վ. Հիլօ»²³:

Այդ աշխարհագրական «կարգավորումների» և համաշխարհային իրադարձություններին անհաղորդ լինելն, ըստ թերթի, անկարելի էր հայերի համար: Շաբաթաթերթն իր նպատակներից էր համարում հայերի շրջանում այդ հարցերի վերաբերյալ գիտական ու հստակ ըմբռնում ձևավորելը, ինչը պետք է օգնէր հայությանը՝ կարգավորելու իր վերածնության ուղին: Այս ուղղությամբ պարբերաթերթը գրում է. ««Հայ Աշխարհ»-ի նպատակը պիտի ըլլայ խնամուած, ուսումնասիրություններով ծանօթացնել հայ հասարակությունը, այն նորություններուն, որոնք մուտք պիտի գտնեն գրեթէ ընկերային գիտութեան բոլոր ճիւղերու մէջ:

«Հայ Աշխարհ»-ը պիտի ձգտի վերլուծել ու պատկերացնել հայ ժողովուրդի կենսունակությունն ու ստեղծագործ ուժը:

«Հայ Աշխարհ»-ը պիտի երգէ ու փառաբանէ հայ աշխատանքը եւ անոր անընկուն ոգին»²⁴:

Նշենք, սակայն, որ թեև շաբաթաթերթը հրատարակվում էր որպես գիտական, հասարակական և գրական շաբաթաթերթ, այդուհանդերձ, մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ասելու, որ թեև պարբերաթերթի գրական հետաքրքրությունների շրջանակը բավական լայն էր՝ ընդգրկելով հայոց (գլխավորապես՝ ռուսահայոց) գրականության պատմության և տեսության ամենաբազմազան հարցեր, սակայն շաբաթաթերթը ժանրային նմանօրինակ ուղղությունների ներքո առավելապես պահում էր ազգային, քաղաքական-հասարակական խմբագրական նպատակային ուղեգիծ, ինչը գալիս էր օրվա և կարգավիճակի անհրաժեշտությունից և բնական էր Կ.Պոլսի պարագայում:

Պարբերաթերթն իթթիհաթականների շուրջ

«Հայ աշխարհ»-ը գլխավորապես իթթիհաթականներին հատկացրած նյութերի ներկայացման մեջ գործում է թեմայի լուսաբանման հետևյալ ուղղություններով՝

23 «Մեր հրատարակութեան պատճառները», *Հայ Աշխարհ*, Ա. Տարի, Կ.Պոլիս, թիւ 1, 14/27 Յունուար, 1919, 1:

24 Նույն տեղում:

Իթթիհաթականները և հայերը, ինչպես դիտարկել իթթիհաթականներին, իթթիհաթականների ազգայնականությունը: Այս ուղղությունները, սակայն, անհրաժեշտ է դիտարկել մեկ ամբողջական տիրույթում:

Պարբերաթերթը նախ և առաջ դնում է իթթիհաթականների ազգային նկրտումներին ծանոթանալու խնդիրը:

Իթթիհաթականները և հայերը

Քննվող ենթաթեմայի ուսումնասիրությունն արվել է մտավորական, հասարակական գործիչ, խմբագրի հարուստ փորձառությամբ Վահան Շահրիմանի լայնածավալ վերլուծական հոդվածի հիմքով: Հեղինակն իր «Իթթիհաթականների համախալամական քաղաքականությունը և 1915 թ. հայասպան եղեռնի գաղտնիքը» վերտառությամբ հոդվածում առանձնացնում է համախալամական քաղաքականության երկու ուղղություն՝ ներքին և արտաքին: Ըստ «Հայ Աշխարհ»-ի՝ համախալամականությունը իսլամական հավատքի տարածման շարժում չէ՝ տարբեր իսլամական ուժերի կրոնական միավորմամբ: «Յիմարութին մը պիտի ըլլար արդէն յաւակնիլ, թէ կարելի է որ համաձայնին այն բազմաթիւ աղանդները, որոնք մահմէտական աշխարհը կը բաժնեն եւ որոնք իրարու դէմ բռուն հակառակութիւններ ունին»²⁵:

Ավելին՝ թերթը կոչ էր անում այն չընկալել նաև որպես իսլամական համախորհուրդ դաշնակցություն, որով աշխարհի բոլոր մահմեդականները սուլթանի կրոնական և քաղաքական իշխանությունը ճանաչում էին որպես կայսրություն կազմելու միակ միջոց: Պարբերաթերթն ընդարձակում է համախալամականության ընկալման տիրույթը՝ նշելով, որ այս ամենը քաղաքական և կրոնական մեծ ծրագրի մաս է, որը պետք է ձգտել ազատել կամ պաշտպանել իսլամական այն երկրները, որոնք եվրոպական պետությունները գրավել էին, կամ առկա էր նման վտանգ²⁶: Համախալամական այս ընդհանուր ծրագիրը, ինչպես պարբերականն է ուրվագծում, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության «ահաբեկիչ մէկ խրտուիլակն»²⁷ էր, որով «Ալճերիան պիտի սպառնայ Ֆրանսայի, Հնդկաստանը՝ Անգղիոյ, Կովկասը՝ Ռուսիոյ...»²⁸:

Ըստ պարբերաթերթի, կար նաև համախալամականության ներքին քաղաքականություն, որ գծված էր բացառապես Թուրքիայի համար: 1908 թ. սահմանադրությունից անմիջապես հետո թուրքերը մի պահ դադարեցին քաղաքական խնդիրների մեջ իսլամության անունից խոսել: «Իսլամ ազգին» մի քանի ամիս հետո հաջորդեց «Օսմանյան ազգ՝ *միլլեթի Օսմանիյե*»-ն, որով երիտասարդ թուրքերն իրենց սովորական ծածկամտությամբ ցանկանում էին քողարկել համախալամական ներքին քաղաքականությունը՝ ցույց տալու, թե թուրք վարչության գուտ աստվածապետական բնույթը այլևս վերացած է, և երկրի քաղաքական իշխանությունը

25 Վահան Շահրիման, «Իթթիհատականներու համախալամական քաղաքականութիւնը եւ 1915ի հայասպան եղեռնին գաղտնիքը», *Հայ Աշխարհ*, Ա. Տարի, 14/27 Յունուար, 1919, թիւ 1, 3:

26 Նույն տեղում:

27 Երբեմն մենք, թեև ոչ ուղղակի խոսքում, անհրաժեշտաբար պահպանում ենք թերթի բառապաշարային առանձնահատկություններն ընդգծող ձևակերպումներ, որով ևս ընթերցողը կարող է ձևավորել իր մտտեցումը թերթի տվյալ հարցի շուրջ դիրքորոշման մասին:

28 Շահրիման, «Իթթիհատականներու համախալամական քաղաքականութիւնը», 3:

հանձնված է նախարարների ժողովին, ուր իսլամ և ոչ իսլամ տարրերն իրարից չեն զանազանվում²⁹: «Կեղծիքը նրանց սուտ ու նպատակաուր յայտարարությունն էր, այն է՝ մահմեդականի ու քրիստոնեայի մէջ տարբերություն չկայ այլևս»³⁰: Ապա հետևում է այն դիրքորոշումը, որ հին թուրքերն ի սկզբանե անվերապահորեն հայտարարել են, որ ընդհակառակը, «մահմեդականի և քրիստոնեայի մէջ հաւասարություն չի կարող ընդունել»: Պարբերաթերթը նաև շեշտում է, որ ներքին համախառնականության գաղափարը չէր ենթադրում, որ երիտասարդ թուրքերը դեմ էին խորհրդարանական կարգերին: Ավելին, երիտթուրքերը մեծապես կողմ էին, որ երկրի կառավարումը դուրս բերվի սուլթանի բացարձակ իշխանությունից:

Վերոնշյալ ուղղությամբ պարբերաթերթն իր էջերում ներկայացնում է նաև թուրքական այլ թերթերի բանավեճեր:

Թանգիմաթից հետո, երբ թղթի վրա ամեն անհավասարություն ջնջվում էր, Կ. Պոլսի «Բասիրեթ» թերթը՝ հին թուրքերի գլխավոր պարբերաթերթը, հրապարակայնորեն իր կարծիքն է հայտնել, ինչպես պարբերաթերթում է նշվում, հետևյալ թվացյալ միամիտ, անպատկառ, բայց վերջապես անկեղծ բացատրությամբ. «Պէտք չէ որ բանակին մէջ քրիստոնեաները՝ իսլամներուն համաստիճան բարձր դիրքեր ունենան: Վարչական բարձրագոյն պաշտօնները... կարելի չէ որ քրիստոնեաներուն յանձնուին, որովհետև այդպէսով զօրացած պիտի ըլլան անոնք, և մեր կողմէն ինքնախաբէտութիւն պիտի ըլլար անոնց երախտագիտութեան և հաւատարմութեան վրայ յոյս դնել»³¹:

Իսկ ահա երիտասարդ թուրքերն իրենց «Վազըթ» թերթում հետևյալ պատասխան են տալիս. «Ձեր խորհուրդները՝ եթէ կարելի ըլլար անոնց հետևիլ՝ դէպի անդունդ պիտի առաջնորդէին Օսմանեան Պետութիւնը: Ճնշողական դրութեան ժամանակն անցած է, որովհետև անիկա չի կրնար հաշտուիլ՝ քաղաքակիրթ ընկերութեանց զգացումներուն հետ: Որպէսզի կարելի ըլլայ Թուրքիայէն մեծ և հզօր ազգ մը կազմակերպել, պէտք է հաւասար պարտականութիւն և հաւասար իրաւունք տալ Օսմանեան բոլոր հպատակներուն անխտիր: Եւ մեր կրօնքը հակառակ չէ ազատագրութեան այս սկզբունքին»³²:

Ի պատասխան՝ «Բասիրեթ»-ը նշում է. «Դուք կը սխալիք, Շերիաթը չունի թոյլատու ոգին, գոր դուք փոխ տալ կ'ուզէք իրեն: Ձեր տեսութիւններն ընդունիլ՝ պիտի նշանակէր իսլամութիւնն ու խալիֆան ջնջել: Իսլամութիւնն է որ մեր ուժը կը կազմէ եւ պէտք չէ որ անիկա իր էութեան մէջ ճեւղ հարուած կրէ՝ վատ իրաւախտութիւններով»³³:

«Հայ աշխարհ»-ում այս մասին շարունակվում է. «Երիտասարդ թուրքերը խորապէս միեւնոյն համոզումն ունէին, բայց կ'ուզէին երեւոյթը փրկել՝ հաւատարիմ մնալով, նոյն ատեն, իրենց համախառնական քաղաքականութեան սկզբունքներուն, որոնց շտրիկի միայն կը յուսային իսլամ գերիշխանութիւնը տեսականօրէն երաշխաւորել»³⁴:

29 Նույն տեղում:

30 Նույն տեղում:

31 Նույն տեղում, 3:

32 Նույն տեղում:

33 Նույն տեղում, 3-6:

34 Նույն տեղում:

Այս նշվում է, որ «այս կեղծիքին ապահինած է երիտասարդ թուրքերու կուսակցութիւնը իր գոյութեան առաջին օրէն: 1867ին այդ կուսակցութեան պետերը հաստատուած էին Բարիզ, Մուսթաֆա Ֆազլի փաշայի ղեկավարութեան տակ: Իրենց օրկանը, Մուխպիր, խրոխտաձայն թմբկահարութեամբ կը յայտարարէր անընդհատ, թէ ուխտեալ պաշտպանն է ինք՝ իսլամներուն եւ քրիստոնէից միջեւ կատարեալ հաւասարութեան»³⁵:

Այս թերթը հաղորդում է. «Նոյն երիտասարդ թուրքերը՝ 1867 ապրիլ 30-ին, հրատարակած են կանտնադրութիւն մը, որուն առաջին յօդուածը կ'ըսէր թէ՛ կուսակցութեան նպատակն է ազատական վարչութիւն մը հաստատել եւ, մանաւանդ, Կայսութեան քրիստոնէայ ժողովուրդներուն ազատագրութիւնն ապահովել, հաւասարութեան սկզբունքին վրայ»³⁶:

Հոդվածագիրը նշում է, որ եկավ, սակայն, մի օր, երբ այդ ազատականները մի կողմ նետեցին իրենց «զգվելի դիմակը և ցույց տվին, թե միշտ միևնույն մարդիկ են, նույն վայրագ թշնամիները». ««Մուխպիր» թերթը, որ երբեմն հաւասարութեան ախոյեանն ըլլալ կը յաւակնէր, սկսաւ վերջապէս առաջին խալիֆաներու գուտ իսլամութիւնը քարոզել, ոչ-իսլամներու դէմ սուրբ պատերազմ գրգռել, որովհետեւ մասնատրապէս զայրացեր էր, թէ թուրք կառավարութիւնը՝ Լոնտոնի և Պէրլինի համար քրիստոնէայ ներկայացուցիչ նշանակած է»³⁷:

Այս վկայության մեջ խտացած է՝ հին և նոր, ծեր կամ երիտասարդ, բոլոր թուրքերի հոգեվիճակը, որ «գիրենք կը մղէ, կը կապէ՝ համաիսլամական ներքին քաղաքականութեան»³⁸: Այդ քաղաքականությունը, ինչպէս շեշտադրում է հոդվածագիրը, կապ չունի բնավ համաիսլամական շարժման հետ, որ եվրոպական պետություններից ոմանց լրջորեն վտանգավոր է թվում: Համաիսլամական այդ ներքին քաղաքականությունը, պարբերաթերթի համոզմամբ, ծնունդն էր թուրք տարրի թվական նվազության, տնտեսական, գիտական և ճարտարարվեստական զգալի տկարությունների:

Այս ուղղությամբ շաբաթաթերթն Վահան Շահրիմանի լայնածավալ հոդվածով նկատել է տալիս, որ այս երկրի՝ օսմանյան Թուրքիայի մեջ ոչ թուրք տարրերի միացյալ թիվը բացարձակ մեծամասնություն է ներկայացնում: Եվ թուրքերի գերիշխանության հարցը կորցնում է իր կռվանը, եթե այլացեղ տարրերի միջև համագործակցություն հաստատվեր՝ երկրի բոլոր բաղկացուցիչ տարրերի համար հավասարություն ստեղծելու և պահպանելու հիման վրա:

Այս հեռապատկերը սարսափ էր պատճառում թուրքերին, որոնք չէին կարողանում իրենց աշխարհակալ և սանձարձակ իրավունքներից հրաժարվել, և որոնք թուրք տարրի գերակշռությունն ապահովելու գլխավոր միջոցներից մեկն էին նկատում համաիսլամական քաղաքականությունը, որի նպատակն էր՝ թուրքական դատին կապելու մյուս բոլոր ոչ թուրք, բայց իսլամ տարրերը՝ արաբներ, քրդեր, չերքեզներ, լազեր

35 Նոյն տեղում:

36 Նոյն տեղում:

37 Նոյն տեղում, 4:

38 Նոյն տեղում:

ու բռնաքննություններ՝ կրոնի և ազգության անջատ գաղափարները դիտմամբ նույնացնելով և անբաժանելի հռչակելով:

Սրա համար է, որ երբ ոչ իսլամը մահմեդականություն է ընդունում, Օսմանյան կայսրությունում համարվում է իր ազգությունից բոլորովին հրաժարված ու թրքացած:

Այս հողավածագի շարունակում է, որ մշտապես այս դավանանքն են ունեցել պահպանողական կամ ազատական բոլոր թուրքերը, որոնք մահվան էին դատապարտում ոչ մահմեդականին, որ մեկ անգամ իսլամ ընդունելուց հետո իր նախկին կրոնին է վերադառնում:

Շաբաթաթերթում ընդգծվում է, որ թուրք վարչության ներքո այս երկրում հնարավոր չէ ակնկալել խղճի ազատություն, ինչպես նաև տարանջատել ազգայնականության և կրոնի գաղափարները, այդ իսկ պատճառով թուրք տարրը շարունակում է մնալ փոքրամասնություն, և անհրաժեշտություն է առաջանում իր դատին կապած պահել ոչ թուրք իսլամ տարրերին, իսկ մյուս այլացեղ տարրերին՝ զանազան միջոցներով հալածել, ցրել, նվազեցնել, բռնի իսլամացնել:

Այդ պետքն էր, որ թուրքերին մղում է քուրդի և չերքեզի հայաջինջ տրամադրությունը վառ պահել, խրախուսել և հովանավորել՝ իրենց բոլոր արդյունքներով:

Պարբերաթերթը սկզբունքային դիրքորոշում է արտահայտում, համաձայն որի՝ մահմեդականի և քրիստոնյայի միջև իրական հավասարությունը՝ թուրք վարչության ներքո, լոկ ցնորք էր, բարենորոգումը՝ միայն անհիմաստ բառ. «Թուրքերը ոգի ի բռին կը հակառակէին այս սկզբունքին, որպէսզի հայոց իրաւունքները, անոնց խաղաղ զարգացման միջոցները, անոնց կեանքի, ստացուածքի, ու պատիւի ապահովութիւնը, ամէն ինչ, շնորհք մը ըլլար, գոր կարենային գրչի հարուածով մը ջնջել, ինչպէս ըրին 1915-ին»³⁹:

Անդրադառնալով Եվրոպային՝ պարբերականը նշում է, որ երկարատև անտարբերություններից հետո, մեղսակից լքումներից և թույլտվություններից հետո իր տարրական պարտականությունն է կատարում հայ ժողովրդի հանդեպ, որին հարկադրված էր պաշտպանել իրավագիտական արժեք ունեցող բացորոշ հանձնառությամբ:

Ըստ պարբերաթերթի՝ իթթիհաթականները մեկ անգամ ևս հասկացան, թե Թուրքիան անձնիշխան պետություն չէ, ինչի առիթը Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցությունն էր Բեռլինի թելադրությամբ, որն «երկար ժամանակ Ասիական Թուրքիայի լքեալ, բայց արգասանդ ու կարեւոր մասերի վրայ աչք էր դրել գերագանցապես յարմար հողեր նկատելով գաղթատրման համար»⁴⁰: 1914 թ. վերանորոգվեց և որոշակիորեն ամրացավ այդ համաձայնությունը, որի շնորհիվ Թուրքիան երազում էր արտաքին ազդեցությունների լուծը թողափել և, մասնավորապես, ազատվել ռուսական ճնշումներից և ռոնձգություններից, որոնք քայքայում և կորուստ էին սպառնում իրեն:

Այդ նորոգված համաձայնության անմիջական արդյունքը եղավ հայկական

39 Նույն տեղում:

40 Նույն տեղում, 6:

նահանգների համար նշանակված մարզպետների վտարումը. «Այդ համաձայնությիւնը բացարձակ իշխանութիւն կուտար թուրքերուն, որպէսզի միանգամ ընդ միշտ և անխնայ վերջացնեն Հայոց գործն ու դատը»⁴¹:

Նշյալ դիրքորոշման տեսանկյունից պարբերականը դիտարկում է, որ ահա թե ուր «պէտք է փնտռել 1915ի հայկական ահռելի տրամին գաղտնիքը»⁴²:

Այս ենթաթեմայի շուրջ արվում է հետևյալ ամփոփումը. պատմական անհրաժեշտությամբ Թուրքիայում ստիպված են եղել կողք կողքի ապրել հայն ու թուրքը՝ առաջինը՝ տիրապետվող, երկրորդը՝ տիրապետող: Ապրել են որպես բարեկամներ, քանի դեռ հայ ժողովուրդը իր քայլը առաջ չի դրել հասարակական նոր պահանջներին ընդառաջ, ինչը հակառակ էր թուրքերի շահերին. «Հոս է որ կը սկսի հայ ժողովուրդի մարտիրոսագրութեան ճշմարիտ թուականը թուրք տիրապետութեան տակ... Հայ ժողովուրդը արիւնի մէջ է ապրած այս վերջին հարիւր տարուան ընթացքին, որուն պսակը կազմեց թուրք յառաջադէմ տարրին՝ Իթթիհաթի կազմակերպած այս վերջին սպանդը, որ աննախընթաց է պատմութեան մէջ»⁴³: Ի լրումն այս մտտեցմանը՝ ընդգծվում է, որ թեն այսքանից հետո վրեժխնդրության արդար ցասումով պետք է լցվեր հայի սիրտը, սակայն հայ ժողովուրդը ցույց տվեց և ցույց է տալիս իր քաղաքակրթական և քաղաքացիական բարձր ոգին՝ պահելով իր պաղարյունությունը և քաղաքակրթական արժեքները:

Ինչպէս դիտարկել իթթիհաթականներին

Ենթաթեման գլխավորապես քննվում է այս պարբերաթերթում տպագրված լայնածավալ մի քանի հոդվածի հետազոտության հիմքով: Անդրադարձ է արվում նաև թերթում այլ հայկական, հունական և թուրքական թերթերի քննական ներկայացմանը:

«Թէ ինչպէս կը դատենք թուրք ժողովուրդը» վերտառությամբ հոդվածում, որի հեղինակը Վահան Զեյթունցյանն էր, որը նաև պարբերաթերթի արտոնատերն ու պատասխանատու տնօրենն էր, նշվում է, որ Զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո Թուրքիայում հրատարկվող ամեն ազգի մամուլ սկսում է հաշվեհարդար տեսնել, այդ թվում՝ հայկական և հունական մամուլը սկսում է քննել նախորդ սև տարիների ոճիրների էությունն ու դրանց պատասխանատուներին: Մինևայն ժամանակ թուրքական մամուլն սկսում է պրպտել այն պատճառները, որոնք Թուրքիայի համապետական կյանքն առաջնորդեցին այդ ժամանակվա քառասային վիճակին: Ու այս փնտրտութեան մեջ շատ բնականորեն իրար են բախվում այս երկու հակառակ հոսանքների գաղափարները:

Հոդվածաշարում ընդգծվում է, որ թուրքական մամուլը չնչին բացառությամբ մտնում է շատ ծիծաղելի երևույթների մեջ՝ նախևառաջ ուրանալով այն, ինչ աղաղակող ճշմարտություն էր ամբողջ աշխարհի համար: Ուրացավ հալածանքը, յաթաղանը, ջարդը և այն բոլոր ոճիրները, որոնք իրականացրեց նախորդ կառավարությունը: Քիչ

41 Նույն տեղում:

42 Նույն տեղում:

43 «Արևելքի ժողովուրդներու մէջ բաղդատութեան երկու եզրեր», Հայ Աշխարհ, Ա. Տարի, 9 Փետրուար, թիւ 3, 34:

հետո, երբ թուրքական մամուլը տեսավ ու ըմբռնեց, որ դա չէր հայրենիքը փրկելու ուղիղ ճանապարհը, սկսեց այդ բոլոր ոճիրների պատասխանատու նկատել որոշ անձերի, որոնք բախտի քմահաճույքով հաջողել էին Թուրքիայի դեկն իրենց ձեռքն առնել և նրա ճակատագիրը վարել իրենց քմահաճ կարգադրությամբ: Եթե կարելի լիներ ապացուցել այս թեզը, արդեն փրկված պիտի լիներ թուրք ժողովուրդը:

Հողվածում նշվում է, որ հայ և հույն մամուլն ընդհանրապես ծառայեց այս գաղափարի դեմ և պնդեց, որ թուրքերը տրամադրված են ջարդի ու ոճիրի, և ուստի քրիստոնյայի դեմ գործված ոճիրների պատասխանատուն պետք է նկատել ոչ թե կառավարությանը, այլ ամբողջ թուրք ժողովրդին: Թուրք հասարակությունն ինքն իրեն ճանաչում և քայլերն ուղղում է՝ համաձայն իր հասարակական կյանքի տվյալների: Քրիստոնյա ժողովուրդները ևս ծանոթանում են իրենց միջավայրին և, ըստ այնմ, բանաձևում են իրենց պահանջները⁴⁴:

Հողվածագիրը շեշտադրում է, որ, բնականաբար, ճիշտ չի կարող լինել թուրք մամուլի տեսակետը և հղում է տալիս գերմանացի սոցիոլոգ Ֆերդինանդ Լասսալին, ըստ որի՝ կառավարությունը «զայն ժողովուրդի մը մեջ գտնուող ուժերու փոխարաբերութեան արդիւնաբարն է»⁴⁵: Ըստ Լասսալի՝ որևէ ժողովրդի հասարակական կյանքը պարզ և միասեռ ամբողջություն չէ. այդ ժողովրդի մեջ գոյություն ունեն իրար ներհակ, զանազան հակումներով ուժեր, որոնք ստեղծված են անհրաժեշտորեն, առանց որևէ արհեստական միջոցների, և որոնց փոխադարձ հարաբերությունն ստեղծում է արդյունաբար, որից կախում ունի նույն երկրի պետական կազմը, նրա ձևը, ոգին և ուղղությունը:

Պարբերաթերթը շեշտադրում է, որ սահմանադրությունը, սահմանադրական պետությունը կամ նույնիսկ հանրապետությունը միշտ չէ, որ համազոր են ազատությանը. հունական և հռոմեական պատմական աշխարհների մեջ իսկ գոյություն ունեին հանրապետություններ, բայց դրանք չի կարելի համարել ազատական կառավարություններ, քանի որ թեև դրանց հիմքն ազատանիներն էին, սակայն պետության բոլոր գործերին մասնակցում էին անազատներն ու փոքր սեփականատերերը⁴⁶:

Որպեսզի հնարավոր լինի փոխել որևէ երկրի պետական համակարգը, անհրաժեշտ է նախ փոխել այդ երկրի մեջ գոյություն ունեցող ուժերի փոխհարաբերությունը: Երբ խոսում են որոշ բարեկարգության կամ հեղափոխության մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ տվյալ երկրի ժողովրդի լայն խավերի մեջ արդեն իսկ տեղի են ունեցել որոշ փոփոխություններ, կամ հողատիրությունը տեղի է տվել արդյունաբերական դրամազլխին, կամ խոշոր սեփականությունը տեղի է տվել մանր սեփականատիրությանը, և կամ սրա նման ուրիշ որևէ փոփոխություն է առաջ եկել: Ահա այս գիտական սկզբունքներով է պարբերականն առաջնորդվում՝ պարզելու

44 Վահան Չեյթունցեան, «Թէ ի՛նչպէս կը դատենք թուրք ժողովուրդը», *Հայ Աշխարհ*, Ա տարի, 18/31 Յնվր., թիւ 2, 1919, 21, նաև թիւ 3, 1919, 36, 37:

45 Վահան Չեյթունցեան, «Թէ ի՛նչպէս կը դատենք թուրք ժողովուրդը», *Հայ Աշխարհ*, Ա տարի, 18/31 Յնվր., թիւ 2, 1919, 21:

46 Նույն տեղում:

վերջին մի քանի տարվա ընթացքում Թուրքիայի մեջ տեղի ունեցած քաղաքական դեպքերը:

Թուրքիայում բարեկարգությունն սկսում է Թ-անզիմաթից, ընդգրկում Միդհատ փաշայի սահմանադրությունը և հանգում 1908 թ. Իթթիհաթի հռչակած Օսմանյան սահմանադրությանը, որի էությունն ու վախճանը ծանոթ են արդեն բոլորիս. «Թ-անզիմաթով կը ջնջուէր Ենիչէրիներու դրութիւնը, Թուրքիոյ մէջ կը հաստատուէր տարրերու հաւասարութիւնը: Միդհատ փաշայի սահմանադրութիւնով կը տապալէր միապետութիւնը եւ անոր կը յաջորդէր ժողովրդային իշխանութիւնը»⁴⁷:

Միևնույն դերն էր գալիս խաղալու նաև իթթիհաթական սահմանադրությունը:

Թուրքիայի կյանքի մեջ բարեկարգության այս երեք դարագլուխներն էլ, ինչպես գնահատում է հողվածագիրը, անհաջող փորձեր էին՝ թուրք պետական անձանց ձեռքի տակ երկիրը փրկելու անմիջական քայքայումից:

Այս բարեկարգությունները ժողովրդի ներքին ինքնաբերական պահանջի արդյունք չէին, այլ արտաքին ճնշումների անմիջական հետևանք, ինչն էլ ունեցել է միմիայն ժամանակավոր ազդեցություն: Հողվածագիրը պատմական մանրամասնությունների մեջ չի մտնում, միայն հիշատակում է, որ Թուրքիայի բարեկարգությունները եղել են մշտապես եվրոպական պետությունների ճնշումների ներքո, որից փորձում էին ամեն ձևով խուսափել բազմաթիվ թուրք պետական անձինք:

Զեյթունցյանը շարունակում է, որ բարեկարգության այդ ձգտումները մնացին անհետևանք այն պարզ պատճառով, որ Թուրքիան չէր ներկայացնում անհրաժեշտ պայմանները՝ դրանք տևական և արդյունավետ դարձնելու ուղղությամբ: Թուրքիայում՝ «Արևելքի տիպար այս անշարժ երկրի մեջ», իրերի փոփոխություններն այդ ժամանակահատվածում կատարվում էին այն աստիճան դանդաղ, որ ոչ միայն տարիների, այլև սույնիսկ դարերի ընթացքում հազիվ նշարելի լինի մի որևէ ներքին իրական փոփոխություն ժողովրդային խավերի մեջ. «Թ-անզիմաթի ժամանակից այս երկրի մեջ տիրող դասակարգը եղել է էշրաֆը⁴⁸, միացած պաշտոնետության (բյուրոքրասի), այս երկու տարրի մեջ էլ չի կարելի փնտրել դեմոկրատական հակումներ և ուստի ասոնք չէին որ պիտի գային օժտել այս երկիրը իրական սահմանադրական օրենքներով: Այս իսկ պատճառով անհաջող են անցնում Միդհատ փաշայի ջանքերը»⁴⁹:

Հողվածագիրով մատնանշվում է, որ հետադեմ տարրերն առաջին օրից Թուրքիայում բնակվող քրիստոնյա ժողովուրդներին դիտարկել են որպես հակառակորդ, որոնք իրենց իրենց պատմական ուղիով ներկայացնում էին նյութական և բարոյական տարբեր մակարդակ. վերջապես Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդները ցանկանում են տեսնել այս երկիրը քաղաքակրթված: Ճիշտ այս ցանկությունն էր, որ իրենց դեմ հանեց տիրող դասակարգին իր հակոտնյա շահերով, որն էլ հակառակորդին պատասխանեց «սրով և յաթաղանով»:

Սակայն, Զեյթունցյանն ուղղորդում է ընթերցողին, որ սխալ կլինի կարծել, թե

47 Նույն տեղում, 22:

48 Օսմաներենից թարգմանաբար՝ ešraf- 1. հարուստները, տեղանքի նշանավորները, 2. հարգված մարդիկ, ազնվականությունը, 3. երևելիները, 5. մեծարգո, ակնաավոր երեցները:

49 Նույն տեղում:

Թուրքիայում քրիստոնյա ժողովուրդների տառապանքն ու զարհուրելի ջարդերն արդյունքն են թուրք ժողովրդի կրոնական մոլեռանդության: Հաճախ հանդիպում են տվյալներ, որ այդ նույն ժողովուրդը որպես բարեկամ ապրել է քրիստոնյա դրացիների հետ, երբ միտումնավոր գրգռողներ չեն եղել. «Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդները նահատակներ են, ոչ թե յանուն քրիստոնեության այլ յանուն քաղաքակրթության»⁵⁰: Ապա լրացնում է, որ Իթթիհաթը կուսակցություն լինելուց առավել դժգոհների խումբ էր կազմում, որ ապաստանել էր Եվրոպայում: Երկրի մեջ՝ ո՛չ մի գործունեություն, ո՛չ մի համակերպություն: Հեղինակը շեշտադրում է, որ «նույն իսկ բռնապետության վերջին շրջանին հոս ու հոն ցանուած դժգոհության վատառողջ սերմը այդ աւագուտ, անարգասաբեր հողին մէջ կուտային բոլորովին հակոտնեայ արդիւնք»: Էրզրումում 1907-ին երևան եկած փոքրիկ ըմբոստության փորձը՝ իշխող կառավարության դեմ, վերջիվերջո հանգեցրեց հակաքրիստոնեական շարժման, որին զոհ գնաց Գրիգոր Օհանյան անունով հայ վաճառականը»⁵¹:

Ապա հողվածագիրը շարունակում է՝ առաջ բերելով այն կարծիքը, որ դեռևս այդ օրերին թուրքական օրաթերթում մի հողվածագիր Իթթիհաթի պատմությանն անդրադառնալիս հայտնել է այն գաղափարը, թե քսանհինգ տարի առաջ Թուրքիայում ամեն խելահաս մարդ իթթիհաթական էր: Սակայն Չեյթունցյանը նշում է, որ այդ տեսակետը հիմնովին սխալ է, քանի որ Իթթիհաթն իր կազմությունից մինչև սահմանադրության հռչակումը երբեք ժողովրդային հոսանքի արտահայտություն չի եղել, ինչպես նաև չի վայելել համաժողովրդական համակրանք. «Շախտրդ բռնապետական շրջանի տիրող ռեժիմի դեմ ցույց անելու համար «Անատոլիայի»⁵² գանազան մասերու մէջ»՝ պատերի վրա թռուցիկներ փակցնելու անհրաժեշտությունը և այդ գործը գլուխ բերելու համար Իթթիհաթը Հնչակյան կուսակցության աջակցությունն էր խնդրել՝ առարկելով, որ ինք այդ վայրերում պահանջված կազմակերպություններից չէ: Պարբերաթերթում պաշտպանվում էր այն դիրքորոշումը, որ Իթթիհաթը բառի բոլոր իմաստներով կուսակցություն չէր սահմանադրությունից առաջ, քանի որ թիկունքում չունեի կազմակերպություն, չունեի ժողովրդային մասսա, այլ մի քանի դժգոհների խումբ էր, որից շատերը վերադառնում էին Պոլիս, երբ ամեն անգամ բռնապետը «կը հաճէր իրենց հրամցնել պատառ մը անուշ խորտոխկ իր համադամ սեղանէն»⁵³:

Հողվածագիրը նշում է, որ այս երևույթներն իրենք արձանագրեցին՝ պարզապես ցույց տալու, որ թուրք ժողովուրդը ներքին իրական որևէ փոփոխություն չէր կրել այս վերջին մեկ դարի շրջանում, և որ Իթթիհաթի հռչակած սահմանադրությունը երբեք իր հիմքում չունեի ժողովրդային պահանջը:

«Բնչ տեղի ունեցավ սահմանադրությունից հետո». այս հարցադրման դիրքերից պարբերաթերթն առաջ է քաշում հետևյալը. «Իթթիհատի շէֆերը սկսան գործի, բնական էր որ նախ մտածէր կուսակցութիւնը ժողովրդականացնելու պէտքին

50 Նույն տեղում, 23:

51 Նույն տեղում:

52 Անվանաձևը պահպանվել է միայն այն պատճառով, որ ուղիղ մեջբերում է:

53 Վահան Չեյթունցեան, «Թէ՛ ի՛նչպէս կը դատենք թուրք ժողովուրդը», *Հայ Աշխարհ*, Ա տարի, 9 Փետրուար, թիւ 3, 1919, 36:

վրայ, և Իթթիհատը սկսաւ իր կազմակերպութեան գաւառներու մէջ»⁵⁴: Այդ օրերին, թէն սկզբնական շրջանում էր, որ ամեն անհատ իթթիհաթական էր, ամեն թուրք՝ սահմանադրական, ուստի շուտով էլ կազմվում են իթթիհաթական «գլխիւներ»՝ ակումբներ, նշվում է նաև, որ առաջին իթթիհաթական կազմակերպությունների մէջ մեծամասնություն են կազմում նաև քրիստոնյաները, նրանք, ովքեր իրենց տեղանքում ճանաչված էին պարկեշտ և սահմանադրասեր, ընտրվել էին առաջին հիմքը դնելու իթթիհաթական կազմակերպությանը, նրանց էր միացել նաև մի քանի թուրք, այդուհանդերձ, հետագայում, սակայն, երևոյթը փոխվում է: Մասնավոր պատվիրակները պտտվում են գավառով, չեղյալ նկատում նախորդ կազմակերպությունները և երևան հանում ուրիշ կազմակերպություններ՝ բոլորովին տարբեր ոգով: Այս վերջին կազմակերպությունների մէջ են մտնում տեղի ավագանին, հարստահարիչները, կողոպտիչները, բեյերը և աղաները:

Այժմ ահա, եթե Իթթիհաթն իբրև ներկայացուցիչ նոր ու կենսունակ տարրի պատմության հրապարակ իջած լիներ, բնական է, որ պետք է փնտրեր և միանար այն տեսակ տարրերին, որոնք իր բնական դաշնակիցները կարող էին լինել. այդ տարրերը քրիստոնեաներն էին, բայց իթթիհաթը նկատի չունեցավ այդ կետը, քանի որ նա հասարակական նոր պաշտոնով հրապարակ չէր գա, այլ պարզապես կգար կատարելու քաղաքական դեր⁵⁵:

Եվ վերջապես, իթթիհաթականները, ինչպես նպատակային դիրքորոշմամբ շեշտադրում է պարբերականը, իրենց քվեարկած օրենքներով և պարտադրած տուրքերի դրույամբ էլ եկան ապացուցելու, որ երկրի վաճառական դրամատեր տարրի պաշտպանը չեն, այլ ներկայացուցիչն են ավատապետերի, որոնց շահերի հսկողությունը ստանձնելու համար ստիպված էին, ինչպես իրենց նախորդները, հանդես գալ իրենցից առաջ եղած ուրիշ դիմակների ներքո: «Թուրքիան իր ներքին կեանքով հոն էր ուր որ էր Թ-անգլիմաթի կամ Միդհատ փաշայի սահմանադրութեան ժամանակ», – նշվում է պարբերաթերում: Ուրիշ՝ արտաքին պատճառներով, փոխվել էր պետության արտաքին երևույթը, բայց ներքին դասակարգային փոխհարաբերությունը պահում էր իր հին գոյությունը: Եվ այս պայմանների ներքո, ինչպես ընդգծվում է շաբաթաթերթում, իթթիհաթականները չճանաչողութեան իսկական սահմանադրական կյանք:

Այսպիսով, ըստ պարբերաթերթի՝ Իթթիհաթի գործունեությունը ոչ թե անհատական ցանկությունների արդյունքն է, այլ դասակարգային շահերի: Պատասխանատուն ոչ թե անհատն է, այլ դասակարգը⁵⁶:

Իթթիհատականների ազգայնականությունը

Թուրք ազգայնական շարժումն օսմանյան սահմանադրության հայտարարումից հետո երևան է գալիս, և իր գործելակերպով ու ուղղությամբ տարբերվում թե՛ հին և թե՛ նոր երիտասարդ թուրքերի ծրագրից:

54 Նույն տեղում:

55 Նույն տեղում:

56 Նույն տեղում, 37:

Երիտասարդ թուրք շարժումը մինչև Աբդուլ Համիդի անկումն ազդված էր ֆրանսիական հեղափոխության ազատական գաղափարներից: Ֆրանսիական մշակույթն էր, որ ազդում էր թուրքական մտավորական կյանքի վրա: Ֆրանսիական գրականությունը տարածված էր կրթված շրջանակներում, իսկ ֆրանսերենը՝ կատարելապես բարձրագույն վարժարաններում: Թուրք ազատական վտարանդիները ապաստանում էին Փարիզում և այնտեղ հիմնում իրենց հեղափոխական թերթերը: Իսկ երիտասարդ թուրքերի գործելակերպը պարզ ընդօրինակություն էր հույն, սերբ և բուլղար չեթեական⁵⁷ գործունեության, ինչպես պարբերականը բնորոշում է իթթիհաթականներին:

Այս ուղղությամբ հողվածաշարում ասվում է, որ Սալոնիկի երիտասարդ թուրքերը և թուրք սպաները, կովելով մակեդոնացի հեղափոխականների դեմ, շատ բան սովորեցին, շատ բան ընդօրինակեցին նրանցից: Մինչև անգամ երբ Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը գաղտնի կազմակերպություն էր, դրանից հետո նրա ներքին կանոնագիրն ընդօրինակված էր Մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպությունից⁵⁸: Ապա շեշտադրվում է, որ եթե երիտասարդ թուրք շարժումն իր սկզբնական շրջանում տոգորված էր ֆրանսիական գաղափարներով և առաջնորդվում էր մակեդոնական գործելակերպով, շատ մոտ անցյալի ազգայնական շարժումը, ինչպես գրում է պարբերաթերթը, «գերման դավին ստեղծագործումն էր, և իր մեթոդը այնքան քանդիչ, այնքան ավերիչ, այնքան արյունաթաթախ, որքան գերմանականն էր»⁵⁹: Հողվածաշարում նշվում է, որ մի անգլիացի հրապարակագիր ասում էր, թե նախապես երիտասարդ թուրքերն ազգայնականներ չէին, քանի որ Միություն և առաջադիմություն կոմիտեն հիմնված էր ֆրանսիական հեղափոխության սկզբունքների վրա՝ կայսրության բնակչությունը ազատելու և հաշտեցնելու հավատով, ահա «1909ի համագումարին ամենքը ժխտեցին ազգայնականները՝ անոնց երեսին պոռալով. «Մեր նպատակը կազմակերպությունն է, ուրիշ ոչինչ»⁶⁰: Բայց երիտասարդ թուրքերի գաղափարները հետզհետե նեղացան: Ազատականությունը տեղի տվեց համախալամությանը, համախալամությունը՝ համաթուրանությանը, և Օսմանյան պետության գաղափարը փոխվեց, հավասարությունը և եղբայրությունը եղավ բոլոր ոչ թուրք ազգությունների բռնի թրքացումը⁶¹:

Համաթուրանական շարժումը սահմանադրության հաստատումից հետո երևան եկավ մայրաքաղաքում և համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո լայն ծավալ ստացավ թուրք-թաթարական ցեղերի մեջ: Ինչպես որ Գերմանիան համագերմանականությամբ ուզում էր ստեղծել Միջին Եվրոպա, այնպես էլ Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիան համաթրքականությամբ ուզում էր ստեղծել Միջին Ասիա:

57 *Չեթե - սերբո-հորվաթերեն «չեթնիկ»՝ աշխարհագրային բառի թուրքերեն աղավաղված ձևն է:*

58 Յովհ. Յակոբեան, «Թուրք ազգայնական շարժումը», *Հայ Աշխարհ*, Ա տարի, 23 Փետրուար, թիվ 5, 1919, 68-70:

59 Նույն տեղում, 68:

60 Նույն տեղում:

61 Նույն տեղում, 68:

Ինչպես ամփոփվում է հոդվածաշարում, թուրքական ազգայնականությունը հիմնված էր ոչ թե «քաղաքական վարդապետության», այլ «ցեղագրական գիտության» վրա, որ առաջին անգամ երևան եկավ Հունգարիայում անցյալ դարերում: 1877-1878 թթ. պատերազմից հետո Ռուսաստանի թաթարական ցեղերի մեջ ռուսացման քաղաքականության դեմ շարժում է սկսում՝ «գործակցությունն ստեղծելու բոլոր թուրանական կամ թուրքական ցեղերու միջև»⁶²:

Փաստենք, սակայն, որ պարբերաթերթում հաճախ էր նշվում այն մոտեցումը, որ կայսրության գոյությունը կախված էր երիտասարդ թուրք կուսակցության ուժից և թշնամական գաղափարների զարգացումից. «բոլոր թուրքական ուրիշ հպատակների օսմանցիացման երիտասարդ թուրքերի դավադիր այս ծրագիրն իրականացնելու համար, թուրքն իր ազգային իդեալին հասնելու համար վայրենի ավազակի նման արյունկզակ ավազակների անխուսափելի բաժին կդարձնի հպատակ ժողովուրդներին, քանի որ թուրքերը ավազակի հոգեբանություն ունեն»⁶³:

Այսպիսով, այս պարբերականի 1919 թ. բոլոր համարները յուրօրինակ անդրադարձ են այդ օրերի թուրքական քաղաքական-ազգայնական ուղեգծի՝ քննված ուղղությունների ներկայացմամբ և լուսաբանմամբ: Շաբաթաթերթի՝ բոլոր ուղղություններով ընդգծվող ամփոփիչ դիրքորոշումն առանձնանում է այն առանցքային մտքով, որ Թուրքիայի բոլոր ազգերը մշտապես կանգնած են լինելու թուրք ազգայնական ոճրագործների կողմից բնաջնջման վտանգի առաջ, քանի որ, պարբերաթերթում հաճախ կիրառվող ձևակերպմամբ՝ թուրքերի հայրենիքը ոչ Թուրքիան է, ոչ էլ Թուրքիստանը, այլ Թուրանիայի «լայն հավիտենական» երկիրը, իսկ այդ երկիրը ստեղծելու համար պետք էր ոչնչացնել այն ազգերին, որոնք այդ «լայն» ճանապարհի վրա են գտնվում. համաթուրք այդ ազգասպան քաղաքականությունը երիտթուրքերի նպատակային ուղեգիծն էր:

ITTIHADISTS ON THE PAGES OF THE “HAY ASHKHARH” [THE ARMENIAN WORLD] PERIODICAL IN CONSTANTINOPLE (1919)

Elina Z. Mirzoyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

This article aims at studying the publications about Ittihadists on the pages of the periodical *Hay Ashkharh* [The Armenian World] for the year of 1919. The Armenian and foreign scholarly circles have not studied this periodical. The article examines the assessments and analyzes of the publication, which present the typical aspects of the Ittihad party and its ideology.

62 Նույն տեղում:

63 Յովհ. Յակոբեան, «Թուրք ազգայնական շարժումը», *Հայ Աշխարհ*, Ա տարի, 1 Մարտ, թիւ 6, 1919, 83-87:

The following main directions, Ittihadists and Armenians, how the Ittihadists and their nationalism were perceived, are discussed in the article. Within the framework of these directions, the publication gives an assessment of Ittihadists' activities of the time.

Key words: Armenian Press in Constantinople, periodicals, Ittihadists and Armenians, Ittihadizm, Vahan Zeytunts'yan, Vahan Shahrیمان.

ИТТИХАДИСТЫ НА СТРАНИЦАХ ПЕРИОДИЧЕСКОГО ИЗДАНИЯ “АЙ АШХАР” [АРМЯНСКИЙ МИР] В КОНСТАНТИНОПОЛЕ (1919)

Элина З. Мирзоян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Предмет исследования данной статьи – публикации об иттихадистах на страницах периодического издания “Ай ашхар,” т.е. “Армянский мир,” выходящего в свет в Константинополе в 1919 году. Данное издание практически не изучено ни в армянских, ни в иностранных научных кругах. В статье рассматриваются публикуемые в периодическом издании оценки и анализы, освещающие типичные аспекты партии иттихадистов и её идеологии.

Тема представлена в нескольких основных направлениях: иттихадисты и армяне, как рассматривались иттихадисты и их национализм. Издание в рамках этих задач в целом дает оценку данного времени о деятельности иттихадистов.

Ключевые слова: армянская печать в Константинополе, периодические издания, иттихадисты и армяне, иттихадизм, Ваан Зейтунцян, Ваан Шагриман.

REFERENCES

Atom. *Ազգային սահմանադրությունը. գիծեր մեր մշակույթի պատմութենէն* [The Armenian National Constitution; Lines From the History of Our Culture]. Constantinople: Artsvi Joghovrdakan Gravacharanots'i, 1914;

Avagyan, Arsen, Melqonyan, Ruben. *Ստամբուլի հայ համայնքի արդի վիճակը* [Current Condition of the Armenian Community in Istanbul]. Yerevan: Lusakn, 2009;

Avetisyan, Yuri. «Անահիտ» հանդեսը [The Journal “Anahit”]. Yerevan: YSU, 1999;

Babloyan, Manvel (compiler). *Հայ պարբերական մամուլը: Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980)* [The Armenian Periodical Press. A General Bibliographical Catalogue, 1794-1980]. Yerevan: Acad. of Sc. of Armenian SSR, 1980;

Chormisyan, Levon. *Համապատկեր արևմտահայոց մէկ դարու պատմութեան: Ա հատոր: 1850-1878* [Panorama of a Centenary History of Western Armenians, Vol. I; 1850-1878]. Beirut: Imprimerie G. Doniguan & Fils, 1972;

Ghukasyan, Viktorya, *Պոլսահայ մամուլի և հրատարակատնային սկզբնավորումը (1832-1853)* [Establishment of the Armenian Press and Publicism in Constantinople: (1832-1853)]. Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR, 1975;

Goloborod'ko, I. Ivan (Iuzhanin). *Старая и Новая Турция* [Old and New Turkey]. Moscow: Pol'za V. Antik i K°, 1908;

Kharatyan, Albert. «Արևմտահայերի ազգային «Սահմանադրությունը» (1860-1863)» [The National “Constitution” of the Western Armenians (1860-1863)], *Patma-banasirakan handes no 2-3* (1992): 51-66;

Kharatyan, Albert. «Դարձյալ արևմտահայերի ազգային սահմանադրության մասին» [Once Again on National “Constitution” of the Western Armenians], *Patma-banasirakan handes no 2* (2008): 81-93;

Kharatyan, Albert. *Արևմտահայ մամուլն իր պատմության ավարտին (1900-1922 թթ.)* [The Western-Armenian Press at the End of its History (1900-1922)]. Yerevan: NAS RA, Institute of History, 2015;

Kharatyan, Albert. *Վաստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր)* [Armenian Colony of Constantinople in the XV-XVII centuries]. Yerevan: YSU, 2007;

Kirakosyan, Amalya (complier). *Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967)* [Bibliography of The Armenian Periodical Press: 1794-1967]. Yerevan, 1970;

Leo, *Հայկական Տպագրութիւն, Ա Մաս* [Armenian Printing, Part 1]. Tiflis: Tr. Vrats' Hrat. Ënk.), 1901;

Levonyan, Garegin (comlier). *Հայոց պարբերական մամուլը* [The Armenian Periodical Press]. Yerevan: Hratarakutyun Melqonyan Fondi, 1934;

Oshagan, Hagop. *Համապատկեր արևմտահայ գրականության, հ. 5* [Panorama of Western Armenian Literature, Vol. 5]. Jerusalem: Srbots' Yakobeants', 1952;

Salamon, Lyudvig. *Всеобщая история прессы (Перевод с немецкого Э. Б.), в кн.: История печати. Том 1 («Серия Классика журналистики»)* [General History of the Press (translated from German by E.B.), in A History of the Press; Vol. 1 (“Classic Journalism Collection”)]. Moscow: Aspekt Press, 2001;

Sirvard. Ընկեր Վահան Զեյթունցեան [Comrade Vahan Zeytunts'ean]. *Eritasard Hayastan* [Young Armenia] An Armenian Semi-Weekly, New York, Friday, January 15, 1960, № 69;

Zheltyakov, D. Anatoli. *Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908 гг.)* [The Press in Turkish Social, Political and Cultural Life (1729-1908)]. Moskva: Nauka, 1972;

Ազգային սահմանադրութիւն հայոց [Armenian National Constitution]. Lebanon: Katozhikosutean Hayots' Mets'i Tann Kilikioy, 1968;

Այոս [Agos], (Constantinople), February 4, № 462, 2005;

Բիզանտիոն [Puzantion], (Constantinople), 13-26, № 3.789, 1909;

Ընդարձակ օրացույց և Փրկչյան հիվանդանոցի հայոց [Extensive Calendar of Surb Prkich Armenian Hospital]. Constantinople, 1910;

Ժամանակ [Jamanak] (Constantinople), October 15, 1994;

Հայ Աշխարհ [Hay Ashkharh] (Constantinople), January 14/27, № 1, 1919; January 18/31, № 2, 1919; February 9, № 3, 1919; February 23, № 5, 1919; March 1, № 6, 1919;

Հայրենիք [Hayrenik daily] (Boston), № 11, 1924;

Մարմարա [Marmara] (Constantinople), November 21, 1988; October 15, 1994;

Մեղու [Meghu] (Constantinople), № 8, 1857; 1876;

Նոր կեանք [Nor Kyanq] (London), № 11, 1898.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Էլինա Զ. Միրզոյան, բան. գիտ. թեկն., արևելագետ (թյուրքագետ), սփյուռքագետ, բանասեր (հայոց լեզու և գրականություն), ՀՅԹԻ Հուշագրությունների, վավերագրերի և մամուլի ուսումնասիրության բաժնի գիտաշխատող, ԵՊՀ դասախոս:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ թուրքահայ, թուրքական մամուլում Հայոց ցեղասպանության թեմայի ուսումնասիրություն, ազգային ինքնություն, հայկական թեմատիկական թուրքական տպագիր մամուլում:

Էլ. փոստի հասցե՝ elina-mirzoyan@mail.ru

Elina Z. Mirzoyan, PhD in Philology, orientalist, philologist, specialist of Armenian diaspora studies, a researcher at the Department of the Armenian Genocide Memoirs, Documents and Press, Armenian Genocide Museum-Institute Foundatio, Lecturer at Yerevan State University.

Research fields – the Armenian Genocide in the Turkish and Armenian-Turkish press, national identity.

E-mail: elina-mirzoyan@mail.ru

Элина З. Мирзоян, канд. фил. наук, востоковед, филолог, диаспоровед, научный сотрудник Отдела изучения воспоминаний, свидетельств и прессы Фонда “Музей-институт Геноцида армян,” преподаватель Ереванского Государственного Университета. Область исследований – вопрос Геноцида армян на страницах турецкой и армяно-турецкой прессы, национальная идентичность, армянская тематика на страницах турецкой прессы.

Эл. почта: elina-mirzoyan@mail.ru